

MARCIN WISŁOCKI

Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego

ORCID: 0000-0002-7522-1196

Pijcież, moi przyjaciele. Upijcie się!

Idea duchowego pijaństwa i mistyka oblubieńcza w protestanckim wnętrzu kościelnym

Drink, my friends, and become drunk!

The idea of spiritual drunkenness and the bridal mysticism in Protestant ecclesiastical

Abstract

The increasing significance of bridal mysticism as a distinctive tendency in seventeenth-century Lutheran devotion made a great impact on emblematic concepts in both emblem books and in ecclesiastical spaces. These concepts were transformed in order to emphasize chosen theological ideas related to the Song of Songs. The basis for the examination is a comprehensive program of the southern gallery in the church at Steinhagen by Stralsund (c. 1670–1680), inspired by Georg Philipp Harsdörffer's emblems in Johann Michael Dilherr's *Göttliche Liebesflamme* (1651), yet revealing slight alterations within biblical verses in order to present various play on meanings. The theological core constitutes the idea of spiritual drunkenness, widely known from medieval literature. It was visualized with the help of a *pictura* from Andreas Friedrich's *Emblemata nova* (1617), yet transformed in the spirit of illustrations to mystical visions. This highly individual example reveals a strong influence of Johann Arndt as a crucial representative of the heart devotion (*Herzfrömmigkeit*).

Keywords: Bridal Mysticism, the Idea of Spiritual Drunkenness, Song of Songs, Emblematics, Protestantism, Early Modern Ecclesiastical Art.

Abstrakt

Wzrastające znaczenie mistyki oblubieńczej – jedna z ważniejszych tendencji w pobożności luteranckiej XVII w. – znalazło swój wyraz w konceptach emblematycznych, zarówno w księgach, jak i w przestrzeni kościelnej. Koncepty te były przekształcane w celu wyrażenia określonych idei teologicznych związanych z Pieśnią nad Pieśniami. Przedmiotem studium jest obszerny program empory południowej kościoła w Steinhagen pod Stralsundem (ok. 1670–1680), zainspirowany emblematami Philippa Georga Harsdörffera w dziele norymberskiego pastora Johanna Michaela Dilherra *Göttliche Liebesflamme* (1651), wykazujący jednak nieznaczną modyfikację niektórych cytatów biblijnych w celu zaakcentowania określonych treści. Teologiczne centrum programu stanowi idea duchowego pijaństwa, znana m.in. z literatury średniowiecznej. Została ona zwizualizowana przy pomocy *pictura* z książki *Emblemata nova* Andreasa Friedricha (1617), poddanego modyfikacji w duchu wizji mistycznych. Ten wysoce indywidualny przykład wskazuje na silny wpływ nauk Johanna Arndta – jednego z czołowych przedstawicieli tzw. pobożności serdecznej (*Herzfrömmigkeit*).

Słowa kluczowe: mistyka oblubieńcza, idea duchowego pijaństwa, Pieśń nad Pieśniami, emblematyka, protestantyzm, nowożytna sztuka kościelna.

Kościół ewangelicki w Steinhagen na Pomorzu Przedodrzańskim (*Vorpommern*), od czasów średniowiecza znajdujący się pod patronatem rady miejskiej pobliskiego Stralsundu – najmożniejszego hanzeatyckiego ośrodka na obszarze Księstwa Pomorskiego, mieści w swym wnętrzu dzieło ponad wszelką wątpliwość szczególne. Jest nim wykonana w latach 1670–1680 empora południowa [il. 1], której parapet zdobi dekoracja malarska – cykl emblematyczny ilustrujący Pieśń nad Pieśniami. O ile od strony formalnej prezentuje ona raczej przeciętny poziom cechowego malarstwa Stralsundu, o tyle na wnikliwą uwagę zasługuje jej program ikonograficzny. Jest on bowiem nader wymownym, a zarazem – czego dotyczy niniejsza wypowiedź – wysoce zindywidualizowanym świadectwem wzrastającego znaczenia mistyki oblubieńczej w pobożności ewangelickiej XVII stulecia¹. Stano-

¹ Na temat dekoracji malarskiej empory południowej w Steinhagen m.in.: Gerd Baier, Horst Ende, Beatrix Dräger, Dirk Handorf, Brigitte Oltmanns. Opr. 1995. *Die Bau- und Kunstdenkmale in Mecklenburg-Vorpommern – Vorpommersche Küstenregion. Mit Stralsund, Greifswald, Rügen und Usedom*. Berlin: Henschel, 93; Norbert Buske, Thomas Helms. 2003. *Spuren der Ewigkeit. Schätze der Pommerschen Evangelischen Kirche*. Schwerin: Helms, 130, 132, 134; Marcin Wisłocki. 2005. *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535–1684* (Biblioteka Naukowa Muzeum Narodowego w Szczecinie). Szczecin: Muzeum Narodowe Szczecin, 155, 258; Marcin Wisłocki. 2005. *Der Einfluss Johannes*

wi on nadto najobszerniejszy spośród znanych na Pomorzu programów emblematycznych odnoszących się do tej tematyki. Wersety biblijne z Pieśni Salomonowej stanowią tutaj motta towarzyszące dopełniającym ich wymowę *picturae* – przedstawieniom obrazowym, unaoczniającym wzajemną miłość i zaślubiny duchowe pomiędzy *anima christiana* – duszą chrześcijanina a jej Niebiańskim Oblubieńcem – Chrystusem, ukazywanym pod postacią Boskiej Miłości (*Amor Divinus*). Poniższe rozważania stanowią próbę charakterystyki wymowy ideowej cyklu w kontekście teologicznym, liturgicznym oraz pobożnościowym, określenia genezy zawartych w nim treści, a nadto – próbę odpowiedzi na pytanie o znaczenie dzieła, w którego ideowym centrum – obok treści odnoszących się do drogi duszy wiodącej do zjednoczenia z Chrystusem – znalazła się idea duchowego pijaństwa.

Malowidła na jedenastu kwaterach parapetu prezentują urokliwe rodzajowe sceny, rozgrywające się w scenerii pałacowych ogrodów, wewnątrz oraz nadmorskich i wiejskich pejzaży. Większość z nich – gdyby nie komentarz słowny zawarty w umieszczonych powyżej inskrypcjach – można by uznać za wyobrażenia z repertuaru świeckiej emblematyki miłosnej, szeroko rozpowszechnionej w XVII stuleciu. Ukazują one następujące przedstawienia:

Oblubieniec spoglądający z okna ku Oblubienicy stojącej przed stołem i wpatrującej się na ozdobiony chrystogramem (IHS) leżący dzban, z którego wylewa się olejek; przed stołem owca zwrócona ku rozlanemu olejкови; w tle – stanowiąca swoisty „hieroglificzny” rebus, wizualizujący poszczególne litery imienia Zbawcy – kolumna (I) zwieńczona trójzębem (E) i owinięta przez dwa węże (S), umieszczona

Arndts und der verinnerlichten Frömmigkeitsrichtung des 17. Jahrhunderts auf die kirchliche Kunst im Ostseeraum. W *Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001* (Hallesche Forschungen. T. 17/1). Red. Udo Sträter, Hartmut Lehmann, Thomas Müller-Bahlke, Johannes Wallmann, 375–389. Halle – Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max-Niemeyer-Verlag; Marcin Wisłocki. 2006. Zur Rezeption Jesuitischer Ideen in der evangelischen Frömmigkeit und Kirchenkunst Pommerns. W *Jesuitische Frömmigkeitskulturen. Konfessionelle Interaktion in Ostmitteleuropa 1570–1700* (Forschungen zur Geschichte und Kultur der östlichen Mitteleuropa. T. 28). Red. Anna Ohlidal, Stefan Samerski, 295–321. Stuttgart: Franz Steiner Verlag; Marcin Wisłocki. 2006. From Emblem Books to Ecclesiastical Space: Emblems and Quasi-Emblems in Protestant Churches on the Southern Coast of the Baltic Sea and their Devotional Background. W *The emblem in Scandinavia and the Baltic* (Glasgow Emblem Studies. T. 11). Red. Simon McKeown, Mara R. Wade, 263–294. Glasgow: Centre for Emblem Studies; Jan Harasimowicz. 2011. Mistyka oblubieńcza w nowożytnym kulturze i sztuce Europy Środkowej. W *Fides imaginem quaerens. Studia ofiarowane ks. prof. Ryszardowi Knapieńskiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*. Red. Aneta Kramiszewska, 139–150. Lublin: Werset; Norbert Buske. 2013. *Fromme barocke Sinnbilder in Farbe und Musik. Das Hohe Lied, Darstellungen an der Patronatsempore in Steinhagen* (Beiträge zur pommerschen Landes-, Kirchen- und Kunstgeschichte. T. 17). Schwerin: Helms; Johann Anselm Steiger. 2016. *Ikonographie und Meditation des Hohenliedes in der Barockzeit zwischen Konfessionalität und Transkonfessionalität. Die „Göttliche Liebesflamme“ (1651) Johann Michael Dilherrs und Georg Philipp Harsdörffers sowie das Bildprogramm an der Patronatsempore in Steinhagen (Vorpommern)* (Theologie – Kultur – Hermeneutik. T. 19). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt; Johann Anselm Steiger. 2016. *Gedächtnisorte der Reformation. Sakrale Kunst im Norden (16.–18. Jahrhundert)*. T. 2. Regensburg: Schnell und Steiner, 754–757.

na cokole z oznaczeniem rozwidlenia dróg, prowadzących ku górze (V); jako motto służą tu słowa: *Dein Nahme JESUS ist eine ausgeschüttete Salbe. Hoheliedt. Cap. 1. v. 3* („Imię twoje [JEZUS] jest jako olejek rozlany”, Pnp 1,3) [il. 2]².

Oblubieniec ciągnący Oblubienicę w chodziku ku górze, na której wznosi się zamek; obok postaci podąża pies (z werselem: *Zeuch mich dir nach, so lauffen wir. Hohl. Cap. 1. v. 4.*: „Pociągnijże mię, a pobieżymy za tobą”, Pnp 1,4) [il. 3].

Oblubienica siedząca pod drzewem, z którego Oblubieniec zrzuca jej jabłka, obok pasące się owce i koza, w tle zaś – jeleń (*Er labet mich mit Äpfeln, den ich bin Kranck für Liebe. Hohl: Cap. 2. v. 5.*: „Posilcie mię temi jabłkami; boć omdle-wam od miłości”, Pnp 2,5).

Oblubienica stojąca w namiocie, pochylająca się ku kompasowi, którego oś stanowi zarazem maszt namiotu, zwieńczony krzyżem oraz chorągwią ozdobioną motywem dwóch połączonych serc; chorągiew podtrzymywana jest przez unoszącego się uskrzydłonego Oblubieńca, nakładającego wieniec laurowy na szczyt namiotu; w tle – pejzaż morski z okrętem (*Die Liebe ist sein Panier über mir. Hohl: Cap. 2. v. 4.*: „Mając za chorągiew miłość przeciwko mnie”, Pnp 2,4).

Uskrzydłona Oblubienica wzlatająca z nadmorskiej skały ku Oblubieńcowi, wychylającemu się z obłoków; w tle Arka Noego oraz lecąca ponad nią gołębica z gałązką palmową (*Komm meine Taube. Hohl. 2. v. 14.*: „[Pójdź], Gołębico moja”, Pnp 2,14; zrekonstruowany błędnie jako Pnp 9,14[!]).

Oblubienica siedząca na ziemi i pijąca krew wypływającą z rany w boku Chrystusa ukrzyżowanego na Drzewie Życia; obok klęczący pastor z kielichem w dłoni, wskazujący gestem prawicy na Zbawcę (*Trincket meine Freunde, und werdet truncken. Hohl. Cap. 5. v. 1.*: „Przyjaciele! Pijcie, a pijcie dostatkiem, mili moi!” Pnp 5,1; dosłowne brzmienie tekstu wg tłumaczenia Lutra: „Pijcież, moi przyjaciele, upijcie się”) [il. 4].

Oblubienica trzymająca płonąca świecę i wstająca z łoża, u którego stóp leży Oblubieniec śpiący na krzyżu; w tle – za otworem drzwiowym ujętym portalem – fragment pejzażu miejskiego z Oblubienicą stojącą przed wieżą, z której spoglądają nocne strażę (*Ich suchte des Nachts in meinem Bette, den meine Seele liebet. Hohl. C. 3. v. 1.*: „Na łożu mojem w nocy szukałam tego, którego miłuje dusza moja”, Pnp 3,1, zrekonstruowany błędnie jako Pnp 5,1).

Oblubieniec obejmujący Oblubienicę; w tle ogród, w którym rosną palmy (*Seine Lincke lieget unter meinem Heupte, und seine Rechte hertzet mich. Hohl. C. 2. v. 6.*: „Lewica jego pod głową moją, a prawica jego obłapia mię”, Pnp 2,6).

² Wszystkie cytaty wg: *Biblia to jest całe Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z hebrajskiego i greckiego języka na polski pilnie i wiernie przetłómaczona* [sic!]. 1958. Warszawa: Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne.

Oblubienica trzymająca w dłoni gorejące serce oraz Oblubieniec, oboje siedzący i zwróceniu ku sobie w zamkniętym pałacowym ogrodzie (*Du hast mir das Hertze genom[m]en meine Schwester liebe Braut. Hohl. C. 4. v. 9:* „Ujęłaś serce moje, siostrzo moja, oblubienico moja!”), Pnp 4,9).

Ukoronowana Oblubienica (w tej scenie wyjątkowo ukazana nie boso, lecz w wytwornym obuwiu), prowadzona przez Oblubieńca po schodach, w tle – *tempietto* z posągami ponad gzymsem wieńczącym oraz palma (*Wie schön ist dein Ganck du Fürstentochter. Hohl. Cap. 7. v. 1:* „O jako piękne są nogi twoje w trzewikach, o córko księżęca!”), Pnp 7,[2]1) [il. 5].

Pasący owce Oblubieniec, spoglądający za odchodzącą Oblubienicą, ukazany w geście przywoływania jej (*Kehre wieder. Kehre wie der. Hohl. Cap. 6. v. 12:* „Nawróć się, nawróć się”), Pnp 6,12) [il. 6].

Sam fakt umieszczenia opisanych przedstawień w programie luteranckiego wnętrza kościelnego nie może budzić zdumienia. Co więcej, jest on w pełni zrozumiały w kontekście nowych, mistycyzujących tendencji w pobożności ewangelickiej, zachodzących od przełomu XVI i XVII stulecia dzięki żywej recepcji pism takich teologów, jak Martin Moller, Johann Gerhard, a zwłaszcza – autor „Książki o prawdziwym chrześcijaństwie” (*Von wahren Christenthumb*, 1605–1610) oraz „Rajskiego ogródeczka” (*Paradies-Gärtlein*, 1612), superintendent z Celle w księstwie brunszwicko-lüneburskim – Johann Arndt³. Nurt ten charakteryzował się nie tylko przeniesieniem akcentu z umacniania wiernych w dogmatycznej poprawności na rzecz praktycznej realizacji woli Chrystusa, lecz także – dążeniem do pogłębienia indywidualnego i wewnętrznego przeżycia, znaczeniem pierwiastka subiektywnego i emocjonalnego, a zarazem głęboką ufnością w możliwość prawdziwego zjednoczenia z Bogiem. Istotnym przejawem tej nowej pobożności – zwanej serdeczną (*Herzfrömmigkeit*)⁴ – było wzmożone zainteresowanie mistyką oblubieńczą, rozpatrywaną w kontekście stopniowej drogi do zjednoczenia indywidualnej *anima christiana* z jej niebiańskim Oblubieńcem – Chrystusem. Droga ta miała być pokonywana w kolejnych etapach *ordo salutis* – od oczyszczenia, poprzez uświęcenie, aż do pełnej jedności ze Stwórcą⁵. Wątek ten, obecny w pismach M. Mollera i J. Arndta, znalazł swą kontynuację w pismach budujących licznych teologów

³ Por. m.in.: Christian Braw. 1986. *Bücher im Staube. Die Theologie Johann Arndts in ihrem Verhältnis zur Mystik*. Leiden: Brill.

⁴ Por. m.in.: Martin Brecht. 1993. *Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland*. W *Geschichte des Pietismus*. T. 1: *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*. Red. Martin Brecht, 113–203. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

⁵ Por.: Katarzyna Cieślak. 2000. *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*. Wrocław: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 381.

luterzańskich, takich jak: Johann Michael Dilherr z Norymbergi, Heinrich Müller z Rostocku czy pochodzący z podśląskiego Wałdowa Johannes Lassenius, długoletni proboszcz przeznaczony dla gminy niemieckiej kościoła św. Piotra w Kopenhadze⁶. Zwolenników tej pobożności nie brakowało również wśród duchownych działających na terytorium Pomorza – wymienić można choćby: Johannes Flitnera z Grimmen, Zachariasa Rottmanna ze Stralsundu czy wreszcie Günthera Heilera ze Stargardu – bliskiego przyjaciela „ojca pietyzmu”, Philipa Jakoba Spenera, oraz Augusta Hermanna Franckego⁷. O atrakcyjności treści związanych z mistyką obłubieńczą dla duchowego zbudowania wiernych świadczy fakt, że w miarę upływu czasu stały się one przedmiotem wizualizacji w sztukach plastycznych. O ile początkowo było to widoczne przede wszystkim w kompozycjach słowno-obrazowych zawartych w księgach emblematycznych oraz pismach budujących przeznaczonych do prywatnej pobożności, to wraz z upowszechnieniem się nowej tendencji – co nastąpiło zwłaszcza po połowie XVII w. – także w programach ideowych elementów wystroju i wyposażenia wnętrz kościelnych⁸. Znamienne przy tym, iż w kwestii wykorzystywania słowno-obrazowych konceptów nie istniały granice konfesyjne. Dla unaocznienia tych treści sięgano nie tylko do ilustracji zawartych w dziełach H. Müllera, J.M. Dilherra czy J. Lasseniusa, lecz także do miedziorytów powstałych w kręgach katolickich⁹. Można wymienić emblematy w *Amoris divini emblemata* („Miłości Boskiej emblematy”) malarza i humanisty Ottona van Veena (1615), czy też w *Schola Cordis* („Szkoła serca”) jezuita Benedictusa van Haeftena (1629)¹⁰. Nade wszystko zaś – *picturae* znajdujące się

⁶ Por. m.in.: Wietfeldt Williard James. 1975. *The Emblem Literature of Johann Michael Dilherr (1604–1669). An important preacher, educator and poet in Nürnberg*. Nürnberg: Stadtarchiv Nürnberg; Wolfgang Harms. 1982. Lassenius, Johannes. W *Neue Deutsche Biographie*. T. 13, Berlin: Duncker und Humblot, 674–675; Jonathan Strom. 1999. *Orthodoxy and reform. The clergy in seventeenth century Rostock*. Tübingen: Mohr Siebeck, 222–238.

⁷ Por.: Wisłocki. 2006. From Emblem Books to Ecclesiastical Space, 279.

⁸ Por. m.in.: Katarzyna Cieślak. 1995. „Emblematic Programmes in Seventeenth-Century Gdansk Churches in the Light of Contemporary Protestantism. An Essay and Documentation”. *Emblematica* 9 (1): 21–44; Cieślak. 2000. *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą*, 371–427; Dagmara Liliana Wójcik. 2000. Jezuitcka mistyka w protestanckim wnętrzu. Ze studiów nad programem ideowym kościoła w Starym Mieście koło Dzierzgonia. W *Sztuka i dialog wyznań. Materiały z Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Wrocław, 18–20 XI 1999*. Red. Jan Harasimowicz, 325–338. Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki; Wisłocki. 2006. From Emblem Books to Ecclesiastical Space, 263–294; Harasimowicz. 2011. Mistyka obłubieńczą w nowożytnej kulturze i sztuce Europy Środkowej, 146–149.

⁹ Na temat wczesnej emblematyki jezuickiej m.in.: G. Richard Dimler. 2008. The Jesuit Emblem. W *Companion to Emblem Studies*. Red. Peter M. Daly, 99–128. New York: AMS Press, INC.

¹⁰ Por.: Anne Buschhoff. 2004. *Die Liebesemblemantik des Otto van Veen. Die Amorum Emblemata (1608) und die Amoris Divini Emblemata (1615)*. Bremen: H.M. Hauschild; Anne-Katrin Sors. 2015. *Allegorische Andachtsbücher in Antwerpen*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

w najbardziej popularnej książce tego rodzaju – *Pia desideria* („Pobożne pragnienia”), autorstwa związanego również z Towarzystwem Jezusowym Hermanna Huga (1624), rozpowszechnione m.in. dzięki licznym protestanckim tłumaczeniom i przeróbkom, takim jak *Emblemata sacra* Christiana Hoburga (1661), *Geistliche Sinnen-Bilder* Adama Oleariusa (1662) czy *Die geistliche Gold-Kammer* Erasmusa Francisci (1668)¹¹. Znamienne, że znajdujące się w nich *picturae*, ukazujące sceny rodzajowe, rozgrywane się pomiędzy dziewczęcą duszą – Oblubienicą oraz chłopięcą Boską Miłością – Niebiańskim Oblubieńcem, liczne inspiracje zawdzięczają świeckiej emblematyce miłosnej¹².

Podobnie jak w przypadku zdecydowanej większości znanych programów ikonograficznych elementów wystroju i wyposażenia wnętrz kościołów doby nowożytnej, także słowno-obrazowe kompozycje w Steinhagen – charakteryzujące się bogatą symboliką zarówno samych narracyjnych scen, jak i motywów znajdujących się w tle – nie były rezultatem inwencji miejscowego artysty. Bezpośrednim źródłem dla dziesięciu spośród jedenastu *picturae* stało się pismo budujące wspomnianego już J.M. Dilherra *Göttliche Liebesflamme* („Boskie płomienie miłości”, 1651)¹³. [il. 7] – zaopatrzone w miedzioryty zbiór dwudziestu „nabożeństw, mo-

¹¹ Gabriele Dorothea Rödter. 1992. *Via piae animae. Grundlagenuntersuchung zur emblematischen Verknüpfung von Bild und Wort in den „Pia desideria” (1624) des Herman Hugo S.J. (1588–1629)* (Mikrokosmos. Beiträge zur Literaturwissenschaft und Bedeutungsforschung. T. 32). Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien: Peter Lang; G. Richard Dimler. 2003. Herman Hugo's „Pia Desideria”. W *Mundus Emblematicus. Studies in Neo-Latin Emblem Books*. Red. Karl A.E. Enenkel, Arnoud Q.S. Visser, 351–379. Turnhout: Brepols. Na temat protestanckich przekładów dzieła jezuita: Michael Schilling. 1989. „Der rechte Teutsche Hugo. Deutschsprachige Übersetzungen und Bearbeitungen der Pia Desideria Hermann Hugos SJ”. *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 39 (3): 283–300.

¹² Np. *Amorum emblemata* (1608) autorstwa Ottona van Veena. Buschhoff. 2004. *Die Liebesemblemantik des Otto van Veen*; Visser Arnoud. 2007. *Commonplaces of Catholic love. Otto van Veen, Michel Hoyer and St Augustine between humanism and the Counter Reformation*. W *Learned Love. Proceedings of the Emblem Project Utrecht Conference on Dutch Love Emblems and the Internet (November 2006)*. Red. Els Stronks, Peter Boot, 33–48. The Hague: DANS.

¹³ Johann Michael Dilherr. 1660. [1651¹]. *Göttliche Liebesflamme: Das ist / Andachten / Gebet / und Seufzer / über Das Königliche Braut-Lied Salomonis / Darinnen ein Gottseliges Hertz / fürnehmlich zu eiveriger Betrachtung der unverschuldeten Liebe Christi / und seiner schuldigen Gegenliebe / werd angemahnet: Samt etlichen Gebeten der H. Kirchenlehrer / Wie auch etlichen Predigten / gleiches Inhalts / un(d) einer Anweisung / wie / aus dem Hohenlied / können die Jährliche Eingänge der Evangelischen Predigen / hergenommen werden. Mit künstlichen Kupferstücken / und anmutigen Liedern / welche / auf bekante und absonderliche neue Melodeyen zu singen / aufgesetzt: Zum vierten mahl aufgelegt / von neuem vermehret und verbessert*. Nürnberg: Endter. *Picturae* z dzieła Dilherra znalazły zastosowanie m.in. w luteranckich klasztorach żeńskich (Ebstdorf w Dolnej Saksonii): Reinhard Lieske. 2005. „Evangelische Frömmigkeit in niedersächsischen Frauenklöstern. Die Botschaft der emblematischen Bilder in Stift Fischbeck und Kloster Ebstdorf nach Predigtbüchern des Nürnberger Theologen Johann Michael Dilherr”. *Jahrbuch der Gesellschaft für niedersächsischen Kirchengeschichte* 103: 55–99. Znane są także przykłady wykorzystania tych emblematów w sztuce świeckiej, jak choćby dekoracja malarska stropu w domu przy ul. An der Untertave 77 w Lubece, ok. 1675–1680. Hugo Rahtgens. 1925. „Das Hohelied Salomonis als Gegenstand einer Deckenmalerei in einem Lübecker Bürgerhause”. *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde* 22:

dlitw i westchnień” (*Andachten, Gebet, und Seufzer*), odnoszących się do wybranych cytatów z Pieśni Salomonowej i mający nakłaniać „pobożne serca” – jak zawarł autor już w samym tytule – „do gorliwego rozważania miłości niewinnego Chrystusa i jego grzesznej Oblubienicy”. Zamieszczone w nim kompozycje emblematyczne – wykoncypowane przez poetę Georga Philippa Harsdörffera – zostały opatrzone nie tylko stosownymi wersetami pełniącymi funkcję mott, lecz także wierszowanymi epigramami, określonymi – co dość częste w przypadku druków budujących tego czasu – mianem „objaśnień treści miedziorytu” (*Erklärung deß Kupfferblättleins*). I tutaj można dostrzec ponadkonfesyjny walor źródła inspiracji dla dekoracji malarskiej kwater: o ile obrazowość *picturae* w dziele luteranckiego duchownego wiele zawdzięcza Hugonowi i jego *Pia desideria*, to sam tekst wykazuje wpływ m.in. dzieł takich katolickich autorów – wymienionych w piśmie *expressis verbis* – jak św. Jan od Krzyża czy św. Teresa z Avila¹⁴.

Wybór dziesięciu spośród dwudziestu rycin z dzieła Dilherra, utrzymujący – jeśli nie liczyć pewnych odstępstw – kolejność z dzieła norymberskiego kaznodziei, podążającą za tekstem biblijnej księgi, przedstawia świadomie przemyślaną konstrukcję. O ile pięć pierwszych kompozycji ilustruje oczyszczające i budujące działanie Łaski w wierzącej duszy, która jest umacniana dzięki mocy imienia Jezus (emblem III, Pnp 1,3), którą Zbawca prowadzi ku górze (IV: Pnp 1,4), udziela jej duchowego pokarmu (VIII: Pnp 2,5), wskazuje kierunek drogi (IX: Pnp 2,4), czy wreszcie – powołuje duszę ku sobie (X: Pnp 2,14), o tyle sceny znajdujące się na prawo od ideowej osi programu (Pnp 5,1), o której jeszcze będzie mowa, prezentują owoce działania Łaski – od pragnienia spotkania ze Zbawcą (XII: Pnp 3,1) aż po miłosne zjednoczenie (XIX: Pnp 2,6) i wspólne bytowanie (XIV: Pnp 4,9), czy wreszcie – udzielenie korony żywota (XVIII: Pnp 7,2), dopełnione nadto stałym wezwaniem do nawrócenia (XVII: Pnp 6,12).

Cykl emporowy w Steinhagen nie jest zatem wyłącznie literalnym przeniesieniem treści zawartych w budującym dziele J.M. Dilherra – niewątpliwego kontynuatora nauczania J. Arndta¹⁵. Co więcej, świadczy o tym dobitne podkreślenie pewnych wątków za pomocą nieznaczących modyfikacji niektórych cytatów biblijnych. Przykładem może być kwatera otwierająca cykl – towarzysząca jej inskrypcja

153–168; Rolf Gramatzki. 1993. Dornse, Diele und Paradiesgärtlein. Malereien in bürgerlichen Wohnhäusern des 16. bis 18. Jahrhunderts. W *Ausstattungen Lübecker Wohnhäuser* (Häuser und Höfe in Lübeck. T. 4). Wyd. Manfred Eickhölter, Rolf Hammel-Kiesow, 153–268. Neumünster: Wachholtz. Zob. także http://www.wandmalerei-luebeck.uni-kiel.de/testwebdb/receive/Histral_hlsch_00018101 (23.03.2020).

¹⁴ Dilherr. 1660. *Göttliche Liebesflamme*, k.)()(iiii r. Zob. także przedmowę do dzieła, autorstwa Georga Philippa Harsdörffera, k.)(x v.

¹⁵ Por.: Wietfeldt. 1975. *The Emblem Literature of Johann Michael Dilherr (1604–1669)*.

wskazuje *expressis verbis* na imię Jezusa jako źródło wszelkich łask¹⁶. Natomiast w lemmie towarzyszącej ostatniej z kwater wykorzystano grę słów oraz znaczeń. Służący jako motto zwrot: *Kehre wieder. Kehre wie der* (Pnp 6,12) – który można przetłumaczyć zarówno jako: „Nawróć się, nawróć się”, jak też jako: „Nawróć się, zwróć się tak jak on” – unaocznia nie tylko myśl o nawróceniu, lecz także – odnosząc się do osoby Oblubieńca – wskazuje na konieczność jego naśladowania, a zatem – na ideę *imitatio*, podkreślaną mocno przez Arndta oraz jego duchowych kontynuatorów¹⁷. Znamienny jest przy tym wybór tej właśnie kwatery jako zamykającej cykl i umieszczonej po wyobrażeniu ukoronowanej Duszy. Wyrażony został w ten sposób dobitny apel do widza, aby wstąpił na drogę prowadzącą do oczyszczenia i uświęcenia oraz nieustannie na tej drodze pozostawał.

Na indywidualny charakter dzieła wskazuje jednak nade wszystko dobór przedstawienia w centrum, stanowiącego zarazem ideową i kompozycyjną oś całego programu. Znalazło się tam przedstawienie Chrystusa ukrzyżowanego na Drzewie Życia, u stóp którego klęczą: pastor z kielichem w dłoni, wskazujący na Odkupiciela, oraz *anima* jako Oblubienica, pijąca krew z rany w boku Zbawiciela. Jako inspiracja mógł tutaj posłużyć emblemat *Bey Christo allein ist Erquickung zu finden* („Tylko w Chrystusie możemy odnaleźć orzeźwienie”) w księdze *Emblemata nova* Andreea Friedricha (1617) [il. 8], odnoszący się m.in. do Drzewa Krzyża jako miejsca dającego duszy schronienie i ukojenie, będącego zarazem – w nawiązaniu do poetyki Pieśni Salomonowej – „wybraną szatą ślubną” (*das außewehlte Hochzeit Kleyd*)¹⁸. Jednakże sposób wykorzystania prawdopodobnego wzorca przywołuje na myśl późnośredniowieczne i nowożytne kompozycje obrazowe, ukazujące wizje mistyczne, jak choćby św. Ludgardy z Tongeren¹⁹ czy św. Katarzyny ze Sie-

¹⁶ Na temat roli i znaczenia kultu Imienia Jezus w obrazowości protestanckiej m.in.: Wisłocki. 2006. Zur Rezeption Jesuitischer Ideen in der evangelischen Frömmigkeit und Kirchenkunst Pommerns, 298–310.

¹⁷ Dobitym przejawem powrotu do tej idei było opracowanie przez J. Arndta tłumaczenia „O naśladowaniu Chrystusa” Tomasza à Kempis, wydanego wspólnie wraz z XIV-wiecznym traktatem mistycznym *Theologia Deutsch* w 1605 r. Na temat idei *imitatio Christi* w protestantyzmie m.in.: Max von Habsburg. 2011. *Catholic and Protestant Translations of the Imitatio Christi, 1425–1650: From Late Medieval Classic to Early Modern* (St Andrews Studies in Reformation History). Aldershot: Ashgate.

¹⁸ Andreas Friedrich. 1617. *Emblemata Nova; das ist / New Bilderbuch. Darinnen durch sonderliche Figuren der jetzigen Welt Lauff und Wesen verdeckter Weise abgemahlet / und mit zugehörigen Reymen erkläret wirt. Darinnen durch sonderliche Figuren der jetzigen Welt Lauff und Wesen verdeckter Weise abgemahlet/ und mit zugehörigen Reymen erkläret wirt: Den Ehrliebenden und Frommen zu mehrer Anreizung der Gottseligkeit und Tugend: Den Bösen aber und Ruchlosen zu trawer Lehr und Warnung. Mit sonderm Fleiß gestellt / Durch Den Wohlgelehrten [...]*. Francoforti: Jacobus de Zetter, 12–13.

¹⁹ Np.: miedzioryt autorstwa Cornelisa Gallego starszego wg kompozycji Anny Francisci de Bruyn (1624), czy grupy rzeźbiarskie wykonane przez Cipriana da Cruza (ok. 1692) w *Museu Nacio-*

ny²⁰. Centralną ideą programu stało się mistyczne zjednoczenie duszy ze swym Odkupicielem w Najświętszym Sakramencie jako owocu Męki Chrystusa, co dodatkowo potwierdzała znajdująca się nad malowidłem inskrypcja: *Trincket meine Freunde, und werdet truncken* („,,Pijcież, moi przyjaciele, upijcie się”). Myśl ta została wyrażona przez J. Arndta, który w „Rajskim ogródeczku” określił duchowe owoce Sakramentu mianem zjednoczenia i zaślubin duszy z jej Zbawcą. W zawartej w tym dziele „Modlitwie 40.”, opatrzonej znamienym tytułem „O duchowne Krystusa z Duszą naszą Poślubienie, i Dziękczynienie za to”, pisał o tym w następujących słowach:

Tyś nas też z sobą przez Ducha Świętego zjednoczył i w jedno ciało związał, i łączasz się też z nami w Wieczerzy twojej świętej, przez używanie ciała twojego świętego i krwi, w czym się nam całe w osiadłość dawasz, żywot twój, Ducha twojego, ciało i krew twoją, i owszem nasze, cały Krystus jest nasz, i chcesz w nas być, abyśmy i my w tobie byli²¹.

W jeszcze bardziej dobitny sposób można to dostrzec w eucharystycznej modlitwie dziękczynnej („Dziękczynienie po Używaniu Wieczerzy Pańskiej”), w której odnajdujemy następujący passus:

Nędzna dusza moja obrała cię sobie za Oblubieńca, a tyś się z nią poślubił i zjednoczył na wieki, przez co się stała królową, ponieważ ciebie króla królów za małżonka dostała. (...) abyś ty przy mnie i wiernie, a ja z tobą jadł i pił, o tobie mówił, śpiewał i bez przestanku na ciebie pamiętał, abym w tey wierze zasnąć, i na Sądny dzień wesoło martwych wstać, a do wiecznej radości wniść mógł, Amen²².

Jednakże sama li tylko nauka o zjednoczeniu *anima christiana* ze swym Oblubieńcem w Komunii nie może być uznana za wystarczającą dla pełnego zrozumienia wymowy opisywanej sceny. Kluczową rolę należy przypisać również idei duchowego pijaństwa (*ebrietas spiritualis, geistliche Trunkenheit*), obecnej w piśmiach św. Augustyna, św. Bernarda z Clairvaux, Ryszarda od św. Wiktora czy

nal de Machado de Castro w Coimbrze (Portugalia) oraz Matthiasa Bernharda Brauna na Moście Karola w Pradze (1710).

²⁰ Np. malowidło autorstwa Sano di Pietro (ok. 1450, Siena, *Pinacoteca Nazionale*), obraz z kręgu malarza Santi di Tito (1590) w *Monastero S. Caterina* w Borgo San Lorenzo w Toskanii, czy też obraz Francesco Vanni (ok. 1594) w *Convento di San Girolamo* w Sienie. Por.: Lauren Kilroy-Ewbank G. 2018. *Holy Organ or Unholy Idol?: The Sacred Heart in Art, Religion, and Culture of New Spain*. Leiden: Brill, 132.

²¹ Cytaty wg przekładu Samuela Zasadiusa, wydanego w Brzegu w 1736 r. Johann Arndt. 1736. *Rayski ogródeczek, pełen cnót chrześcijańskich, aby przez nabożne i pocieszne modlitwy były w duszę wszczepione [...] podług edycji polskiej od Samuela Ludowika Zasadyusa w Brzegu Szląskim roku 1736 wydanej nowo drukowany*, 98–99.

²² Arndt. 1736. *Rayski ogródeczek*, 153–154.

Jana Taulera, rozwiniętej obszernie przez samego Arndta, w późniejszym zaś czasie przywoływanej przez jego duchowych następców (np. Paula Gerhardta i Heinricha Müllera)²³ oraz teologów pietystycznych (np. A.H. Franckego)²⁴. W świetle nauczania Arndta idea ta odnosiła się nie tylko do Eucharystii, lecz także do radości czerpanej z niewysłowionego bogactwa boskich darów, jakie stają się udziałem tych dusz, które odwrócą się od marnych i zwodniczych uciech tego świata, by móc stać się jednością z samym Bogiem – jedynym źródłem prawdziwego szczęścia. Obszerne rozważania poświęcił temu superintendent z Celle w swym drugim kazaniu do Psalmu 36, którego fragment (Ps 36,8–10) stanowił dla teologów jedną z podstaw dla formułowania i rozwijania wspomnianej idei²⁵. W komentarzu do tego Psalmu – w passusie zatytułowanym *Wie hoch Gottes Gnade erfrew* („Jak wielce cieszy Łaska Boża”), w którym nie zabrakło odwołania do odpowiedniego cytatu z Pieśni Salomonowej (Pnp 5,1) – pisał:

Innym zbawiennym owocem Łaski Bożej [jest to, że] będziemy pić z bogatych dóbr twojego [tj. Boskiego] domu – pijesz je z rozkoszą, niczym ze strumienia. Duchowym pijaństwem jest stawać się pełnym ducha, pełnym niebiańskiej radości, pełnym niebiańskiej pociechy, pełnym słodczy wiecznego życia, których żaden język ludzki wyrazić nie zdoła. Albowiem są to dobra Bożego Domu, rozliczne dary Łaski Ducha Świętego, chwalebne poznanie Boga, wielka tajemnica Boga, przez naszego Pana Jezusa Chrystusa, jako i to, że nasz umiłowany Bóg dozwala w sercu smakować i odczuwać radości życia wiecznego, która często wy-

²³ Christian Bunnars. 2005. Paul Gerhardt (1607–1676). W *The Pietist Theologians. An Introduction to Theology in the Seventeenth and Eighteen Centuries*. Red. Carter Lindberg, 68–84. Malden (MA): Blackwell Publishing.

²⁴ Friedrich de Boor. 2002. „«Geistliche Trunkenheit» und «göttliche Wollust». August Hermann Franckes Beitrag zur Auslegungsgeschichte von Psalm 36,8–10”. *Pietismus und Neuzeit* 28: 118–146; Friedrich de Boor. 2005. August Hermann Francke und die mystische Lehre von der geistlichen Trunkenheit. W *Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001* (Hallesche Forschungen. T. 17/1). Red. Udo Sträter, Hartmut Lehmann, Thomas Müller-Bahlke, Johannes Wallmann, 155–170. Por. także: Paul Murray. 2005. „Drunk on Wisdom St Thomas Aquinas and St Catherine of Siena”. *Angelicum* 82 (3): 637–649.

²⁵ Johann Arndt. 1617. *Auflegung des gantzen Psalters Davids des Königlichen Propheten. Also daß uber jeden Psalm gewisse Predigten und Meditationes gestellt seyn / in welchen sonderliche Lehr- und Trostpuncten gehandelt werden / so zum wahren Erkenntnis Gottes und des Menschen / zu Gottes Lob / Ehr und Preiß / zu Besterckung des Christlichen Glaubens / Übung eines gottseligen Lebens / zu hertlicher Liebe und Besserung / zu Ernewung des inwendigen Menschens / zu wahren Trost in allerley Creutz / und zu unserm ewigen Heil und Seligkeit / nützlich und erspriehlich seyn. Aus den Worten der Psalmen / und dero eigentlicher Meynung und artigen Schlußreden / auch eingeführter heiliger Propheten gleichstimmenden Weissagungen und Sprüchen der heiligen Schrift / Altes und Newes Testaments / und aus innerlichem Zeugnis des Gewissens depromiret und erkleret. Neben einem Verzeichnis der Predigten über jeden Psalmen / und was in denselben für sonderliche Lehr- und Trostpuncten gehandelt werden. Durch [...] / des Fürstenthumbs Lüneburg General Superintendenten und Pfarherrn zur Zella. Sampt einer Vorrede Herrn Johan Gerhards / der heiligen Schrift Doctorn und Professorn in der Universitet Jehna. Mit Chur- und Fürstlichen Sächsischen Privilegien. Jehna: Tobias Steinman, k. 221v–222r.*

plywa przez usta niczym strumień wody wraz z wszelką mądrością, poznaniem, wychwalaniem oraz wielbieniem Boga. Człowiek zaś nie jest w stanie wyrazić wszystkich, jako to Pan nasz umiłowany rzecze w J 7: Kto we mnie wierzy, zdrój wody żywej z niego wypłynie – to powiada o Duchu Świętym, który wiernym zostanie udzielony. Tako nam Bóg wszelkie bogactwo swych niebiańskich dóbr za jednym razem w Chrystusie ofiarował, czcigodne dziecięctwo i dziedzictwo wiecznego życia, Ducha Świętego, wszelkie jego Łaski, miłość i pociechę, odpuszczenie grzechów, wielką sprawiedliwość Jezusa Chrystusa – która jest wieczną i doskonałą, i wiekuiste życie, wszelką wspaniałość i radość wiecznego życia, Boga samego, i wszystko, co jest boskie. Są to bogate dobra domu Bożego, które ofiarowuje nam jednocześnie na Chrzcie Świętym, zatem Jezusa Chrystusa wraz z wszelką zasługą i sprawiedliwością – a dobra te są tak wielkie i liczne, że czynią nas pijanymi duchowo. Albowiem kiedy nasza dusza prawdziwie doznaje tego słodkiego boskiego strumienia najwyższej rozkoszy i uroku Boga, weseli się duchowymi radościami, tak jak pijany raduje się, jako powiada Psalm: Wykrzykajcie Panu, wszystka ziemio! Przychodźcie przed oblicze jego z radością. Wnijdźcież w bramy jego z wysławianiem, wysławiajcież go, dobrorzeczcież imieniowi jego [Ps 100,1,2,4 – przyp. M. W.]. Wiedzcież, żeć Pan jest Bogiem; on uczynił nas, a nie my samych siebie, abyśmy byli ludem jego, i owcami pastwiska jego [Ps 100,3]. Błogosławiony lud, który zna dźwięk twój; Panie! w światłości oblicza twego chodzić będą [Ps 89,16]. O tym duchowym pijaństwie ze zbawiennej miłości i słodczy Boga śpiewa Pieśń Salomonowa: Jedzcie moi mili i pijcie, upijcie się [por. Pnp 5,1]. Doczesne dobra nie mogą nigdy uradować wewnątrznie duszy, uciecha – która przecie w wielu cierpieniach serca się kończy – w wiecznej zgryzocie ma swój finał. Wszelkie bowiem radości, które nie pochodzą od Boga, są fałszywe i zwodnicze. Dusza chrześcijańska w swym wnętrzu niczym innym niżli Bogiem, który wieczny przecie, cieszyć się nie może²⁶.

²⁶ *Die ander heilsame Frucht der Gnade Gottes / Sie werden truncken von den reichen Güttern deines Hauses / du trinckest sie mit Wollust / als mit einem Strom. Geistliche Trunckenheit ist / voll Geistes werden / voll himmlischer Freude / voll himmlisches Trostes / voll Süßigkeit des ewigen Lebens / welche keine menschlichen Zunge außreden kan / denn das sind die Güter des Hauses Gottes / des H. Geistes / herrliche Erkenntnis Gottes / grosse Geheimnis Gottes / von vnserm HERRN JESU Christo / vnd daß vnder lieber Gott die Frewde des ewigen Lebens im Hertzen schmecken vnd empfinden lesset / welche offit durch den Mund heraus dringet / als ein Wasserstrom mit allerley Weisheit/ Erkenntnis / Lob vnd Preis Gottes / daß mans nicht alle außreden kan / wie vnder lieber HERR sagt am Johan / am. 7. Wer an mich gleubet / von des Leibe werden Ströme des lebendigen Wassers fließen / das sagt er von dem heiligen Geist / den die Gläubigen empfangen werden / Es hat vns GOTT den gantzen Reichthumb seiner himlischen Güter auff einmal in CHRISTO geschenckt / die hochwirdige Kindschafft vnd Erbschafft des ewigen Lebens / den heiligen Geist / alle seine Gnade / Liebe vnd Trost- Vergebung der Sünden / die hohe Gerechtigkeit CHRISTI JESU / die ewig vnd vollkommen ist / vnd das ewige Leben- alle Herrlichkeit vnd Frewde des ewigen Lebens- GOTT selbst- vnd alles was Gottes ist / das sind ja reiche Güter des Hauses Gottes / die schencket er vns auff einmal in der H.*

W podobnym duchu wypowiadał się Arndt w piątej z „Ksiąg o prawdziwym chrześcijaństwie”, w części II, zatytułowanej „O zjednoczeniu prawowiernych z Chrystusem Jezusem, głową ich”. W rozdziale VII, opatrzonym znamionym tytułem: „Przez poślubienie duchowe stawa się zjednoczenie Pana Chrystusowe z prawowierną duszą”, pisał:

Rzucają każdy z nich koronę swoją przed stolicą chwalebno tronu jego, Objaw. 4,10. Bo cześć, chwałą i uczciwość, którą Stworzycielowi swemu przyniosą, będzie pełna miłości czystej, gruntująca się w pokorze, zmieszana z podziwieniem, a od chciwego używania najwyższego dobra, ognista i gorliwa. Poją bowiem, a przecie zawsze pragną: Nasytzeni bywają, a przecie łakną, mają wszystkiego dosyć, a żądają napełnieni być. Bo hojnością rozkoszy wiecznych upojeni będą, cierpiąc z uciechą, mądrze i miernie ze zdroju żywota napój Boskiej słodkości, a od światłości zbawienno oglądania niewypowiedzianą światłość, jak Prorok oświadcza, gdy mówi: Będą upojeni hojnością domu twego za strumieniem rozkoszy twoich napoisz je. Albowiem u ciebie jest źródło żywota, a w światłości twojej oglądamy światłość, Ps. 36, 9.10.²⁷

Nie może budzić wątpliwości, że nauczanie Arndta na temat duchowego pijaństwa, zawarte w jego „Księgach o prawdziwym chrześcijaństwie” – odgrywających kluczową rolę w protestanckiej pobożności serdecznej – znalazło żywą

Taufe / nemlich Christum JESum mit eienem ganzen Verdienst vnnnd Gerechtigkeit / vnd die Güter sind so gros vnd viel / das sie vns geistlich truncken machen / denn es ein süsser göttlicher Strom der höchsten Wollust vnd Lieblichkeit Gottes / der höchsten Freude vnd Herrlichkeit Gottes / wenn vsnere Seele das recht empfindet / so jauchzet sie für geislitche Frewde / als ein Trunckener jauchzet / wie der Psalm sagt / Jauchzet Gott alle Welt / kommet für die Angesicht mit Frewden / gehet zu seinen Thoren ein mit Frolocken / dancket vnd lobet seinen Namen. Erlebet daß der HErr GOtt ist / er hat vns gemacht. Vnd nicht wir selbst zu seinen Volck / vnnnd zu Schaffen seiner Weide / Vnd abermal / Wol dem Volck das jauchzen kan/ Herr / die werden im Liecht deiner Angesichtes wandeln / davon / von dieser geistlichen Trunckenheit der holdseligen Liebe vnnnd Süssigkeit Gottes singet das hohe Lied Salomonis / Esset meine Lieben vnd trincket / vnnnd werdet truncken. / Zeitliche Güter können nimmermehr die Seele so inniglich erfrewen / Frewde / die doch endlich in viel Hertzleid / ja in ewige Traurigkeit geendiget wird / denn alle Frewde so nicht aus Gott ist / ist falsch vnd betrieglich / Eines Christen Seele sol sich nirgend inne frewen denn in Gott / so ist sie ewig. Arndt. 1617. Außlegung des ganzen Psalters Davids, k. 221v–222r.

²⁷ Cytaty wg tłumaczenia Samuela Tschepiusa, wydane w Królewcu w 1743 r. Johann Arndt. 1743. *S. Pamięci, Generalnego Księstwa Luneburskiego Superattendentu, Sześć Ksiąg O Prawdziwym Chrześcijaństwie, O zbawienney pokucie, serdeczney Skrusze i Zalu za grzech, prawey Wierze, świętobliwym Żywocie, i przystynym prawdziwych Chrześcianów Obcowaniu: Oras Informatorium iego Biblicum, i dziewięć Listów tu należących, Które w ninieyszych naydoskonalszych Edycyach Niemieckich tak wydane, Ze do każdego rozdziału modlitwa przyłożona, albo w Ogródeczku Rayskim pokazana, a mieysca, trudniejsze do wyrozumienia kroćciuchno wyłożone: Z Registrem pożytecznym, tak na Wyroki Biblii świętey, i wszystkie pamięci godne rzeczy w tey Księdze, iako na Ewangelię i Lekcyę Niedzielne i Święteczne, i na Katechyzm cały; Teraz ale z Niemieckiego na Polski ięzyk, na rozmnożenie chwały Bożey w kraich Polskich, przy Asystencyi Boskiej, przetłumaczone, Przez X. Samuela Tschepiusa, Archipresbytera i Proboszcza Działdowskiego, Nidborskiego, i Dąbrowieńskiego, Na końcu też przydana Książka Modlitew Ducha Świętego pełnych Rayski Ogródeczek nazwana. Królewiec Pruski: Jan Henryk Hartung, 829.*

recepę na Pomorzu. Wskazuje na to choćby mistycyzujący dialog *Himmlisches Lust-Gärtlein* („Niebiański ogródeczek rozkoszy”, 1661) autorstwa J. Flitnera, kanzodziei ze znajdującego się nieopodal Steinhagen miasta Grimmen²⁸. Słowa z Pieśni Salomonowej uzyskały tam pełen żarliwości, a zarazem tak bliski wymowie sceny komentarz:

Ach przyjdź! Ach przyjdź mój najukochańszy Panie Jezu! Moja dusza jest głodna, nakarm ją! Moja dusza pragnie, napój ją! Moja dusza jest udręczona! Jest złębionia! Jest stroskana! Ach pociesz ją! Przyjdź uraduj ją! Ach ożyw ją! Wnijdź mój najukochańszy przyjaciele w ogródeczek mego serca i pozwól mi jeść twe szlachetne owoce! Mów także mojej duszy tak: Jedz teraz ma umiłowana i pij przyjaciółko moja i upij się!²⁹

Do licznych metafor odnoszących się do wina – także tych zawartych w Pieśni nad Pieśniami – odwoływał się nadto stralsundski pastor Zacharias Rottmann w swym kazaniu *Von dem edlen Weine, der des Menschen Hertze erfrewet* („O szlachetnym winie, które rozwesela serca”), opublikowanym w Stralsundzie w 1650 r.³⁰

²⁸ Johannes Flitner. 1661. *Himmlisches Lust-Gärtlein / In welchem zu finden: allerhand außßerlesene schöne Beicht- Communion- Gebet- Historien- Vnd Lieder-Blümlein / Gepflanzet auß dem grossen Paradiß-Garten der H. Schrift / vnd reinen Kirchen-Lehrern Von [...], Predigern zu Grimmen in Vor-Pommern*. Greiffswald: Matthäus Doischer.

²⁹ *Ach komm! Ach komm mein allerliebster Herr Jesu! Meine Seele ist hungrig / speise sie! Meine Seele ist durstig / trüncke sie! Meine Seele ist betrübet! ist beängstiget! ist bekümmert! Ach tröste sie! komm erfreue sie! Ach erquicke sie! komm mein allerliebster Freund / in mein Hertz-Gärtlein / und lass mich essen deiner edlen Früchte! Sprich nun meine Seele also an: Iß nun meine Liebste, und trinck meine Freundinne / und werde truncken!* Flitner. 1661. *Himmlisches Lust-Gärtlein*, 138. Innym przykładem może być następujący passus z dzieła Flitnera: „Gdy spragnionego dobrym winem się raczy, nie zważa on na naczynie, w którym jest podane – czy piękne czy też nie, jeno jako spragniony z wielkim apetytem przyjmuje: tak i wy z moich kazań święte rozgrzeszenie z pragnieniem i chęcią przyjmujcie, choćby wam się niesłusznym i niewygodnym jawiło”. *Wenn guter Wein einen dürstigen furesetzt wird / siehet er nicht das Gefäß an / darinnen er gegeben wird / ob es schön oder nicht schön ist / sonder er nimpt den Wein alß ein Durstiger mit grossem Appetit an sich: Also sollet ihr auch von meinen Predigern die H. Absolution dürstig und begierig annehmen / ob sie euch gleich nicht rüchtig und beqvem vorkommen*. Flitner. 1661. *Himmlisches Lust-Gärtlein*, 19.

³⁰ Jest to zbiór 42 kazań do Psalmu 104. Zacharias Rottmann. 1650. *Des Drey-Einigen Schöpfers / Regierers vnd Erhalters aller Dinge Prächtigt-Hohe-Mayestät Die er hat in den Wercken der Schöpfung Darinnen durch fleissiges Forschen abgebildet stehet Des einigen Erlösers / Seligmachers vnd Beschützers aller Gläubigen Hochgepriesene Ehrwürdige Herrlichkeit / Die er hat in den Wercken der Erlösung. Daraus der Mensch kan erkennen des ewigen Gottes Ehrenmächtige Namens Hoheit vnd Seine Schüldige Gottseligkeit. Aus dem CIV. Psalm Davids in Einfältiger Beschreibung des heiligen Namens Gottes vnd seiner schönen Pracht; Auch des Liechtes / der Himmel / Wolcken vnd Winde; der Engel; des Erdbodens; der Wasser; der Berge vnd Breiten; der Brunnen; der Vogel des Himmels; des Regens; der Früchte des Landes; des Grases; der Kräuter; des Weins / Oels vnd Brodts; der Bäume vnd Cedern; der Vogelneste; der Reyger; der Gembsen vnd Caninichen; des Mondes vnd der Sonnen; der Nacht vnd des Tages; der jungen Löwen; vieler Wercke Gottes; des Meers vnd der Fische im Meer; der Schifffahrt; der Wallfische; der Schöpfung / Erhaltung vnd Verderbung der Creaturen; des Donners vnd Blitzes; vnd denn des ewigen Lobes Gottes. In 42. Predigten Gezeigt von M. [...] / Predigern an S. Niclas / in Stralsund*. Stralsund: Michael Meder, 360–380. Kazanie 21., poświęcone winu, odnosi się do Ps 104,15.

Zwracał przy tym uwagę, że jakkolwiek „wino ma przedni smak, to wino, którym są pociechy w Chrystusie, smakuje duszy o wiele lepiej i słodziej”³¹. Efektem zaś działania tego ostatniego jest ponowne narodzenie i odnowienie, a nadto duchowy napój „łagodzi liczne smutki i słabości serca w prześladowaniu, czyni cierpliwym w strapieniu, radosnym w nadziei, zaostrza i otwiera rozumienie. *Summa* – jego efektów nie da się wyrazić”³².

Jednakże wyjątkowość programu empory w Steinhausen, a nadto tak wyraźne odzwierciedlenie w nim nauczania Arndta, można nade wszystko wytłumaczyć faktem, iż wyobrażony w centralnej scenie miejscowy pastor nosił to samo imię i nazwisko, co autor „Rajskiego ogródeczka”, był jego krewnym oraz orędownikiem reprezentowanej przez niego pobożności³³. Empora zaś, wraz ze sceną konstytuującą jej teologiczną oś, stanowiła ideowe *pendant* dla znajdującej się dokładnie naprzeciw ambony (1659), ufundowanej na samym początku sprawowania urzędu przez działającego w podstralsundskim kościele Johanna Arndta. Jej program – koncentrujący się na Pasji Chrystusa i stanowiący najbogatszy tego rodzaju cykl spośród znanych kazalnicy z terenu Pomorza – łączył narracyjne sceny z pełnymi emocjonalnego charakteru dwuwierszami, w których Zbawca w osobistym tonie wypowiada się o bezmiarze własnej męki i jej duchowych owocach³⁴. Dzięki dokonaniem w ten sposób powiązaniu Męki Pańskiej wraz ze spożywaniem jej pamiątki w Eucharystii została w wyraźny sposób wzmocniona wymowa

³¹ *Der Wein hat stattlichen Geschmäck; aber dieser Wein / das ist / diese Tröstungen in Christo / schmecken der Seelen noch viel besser und lieblicher*. Rottmann. 1650. *Des Drey-Einigen Schöpfers*, 372.

³² *Er dempffet viele Traurigkeit und Blödigkeit des Hertzens in der Verfolgung / er machet geduldig in Trübsal / fröhlich in Hoffnung; Er schärpffet und öffnet das Verständnis; Summa / seine Wirkungen ist nicht auszusprechen*. Rottmann. 1650. *Des Drey-Einigen Schöpfers*, 372.

³³ Urodzony w 1633 r. w Wernigerode, syn późniejszego burmistrza miasta Sülze, określał się mianem *Brunsvicensis*. Miał opracować *Die himmlische Weisheit Gottes sive der kleine Catechismus Herrn Dr. Martini Lutheri*, pismo katechetyczne wykorzystywane w Steinhausen i Richtenberg. Arndt był pastorem w Steinhausen w latach 1658–1680, następnie pełnił funkcję prepozyta synodu w Barth. Diedrich Hermann Biederstedt. 1818. *Beyträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Neuvorpommern, vom Anfange der Kirchenverbesserung des Herzogtumes bis zum Ende des Jahres tausent achthundert und siebenzehn*. Cz. 1. Greifswald: Friedrich Wilhelm Kunike, 73; Hellmuth Heyden. 1959. *Die evangelischen Geistlichen der ehemaligen Regierungsbezirkes Stralsund, Greifswald* [wyd. jako manuskrypt], z. 2, 191; Stephan Sehlke. 2009. *Pädagogen – Pastoren – Patrioten – Biographisches Handbuch zum Druckgut für Kinder und Jugendliche von Autoren und Illustratoren aus Mecklenburg-Vorpommern von den Anfängen bis einschließlich 1945*. Nordstedt: Books on Demand, 17.

³⁴ Wisłocki. 2005. *Sztuka protestancka*, 102, 106, 109, 111, 112, 114, 115; Steiger. 2016. *Gedächtnisorte der Reformation*, 758–760. Na program dzieła składają się sceny: Modlitwa w Ogrójcu, Pojmanie, Chrystus przed Arcykapłanem, Umycie rąk przez Pilata, Biczowanie (z inskrypcją: *Man geißelt mich hart, auf das Bluet, Das duld ich alles dir zu guet.*), Ecce Homo (*Ach sehet welch ein Mensch, ich bin. Daß laß dich nimmer aus der Sin.*), Ukrzyżowanie (*Herr Christ dein Creutz, dein Bluet und Todtt, Laß sein mein Trost in aller Noht.*), Złożenie do grobu (*Das grab O Herr ist meine Ruh, Weil du es hast geweiht dazu.*) i Zmartwychwstanie (*Sih nuhn mein Aufferstehunge an Und wie ich Triumphiren kan.*).

centralnej sceny, w której widnieje wskazujący na Zbawiciela pastor z kielichem w dłoni – niewątpliwy autor ikonograficznego programu obu dzieł. Tym bardziej zatem w dobitny sposób zwizualizowane zostały następujące słowa autora „Książ o prawdziwym chrześcijaństwie”:

O błogosławione upojenie! Które jest pełne trzeźwości, które po hojności i smaku tego, który tego używa, do Boga wznosi i z Bogiem jednoczy, że się jedno stają. O źródło żywota, które u Boga jest, z którego pewnie wszyscy, którzy do niebieskiego bankietu i używania tak piją, że źródła tego bynajmniej nie ubywa ³⁵.

Bibliografia

Źródła

Arndt Johann. 1617. *Außlegung des gantzen Psalters Davids des Königlichen Propheten. Also daß uber jeden Psalm gewisse Predigten und Meditationes gestellet seyn/ in welchen sonderliche Lehr- und Trostpuncten gehandelt werden/ so zum wahren Erkenntnis Gottes und des Menschen/ zu Gottes Lob/ Ehr und Preiß/ zu Besterckung des Christlichen Glaubens/ Übung eines gottseligen Lebens/ zu hertzlicher Liebe und Besserung/ zu Erneuerung des inwendigen Menschens/ zu wahren Trost in allerley Creutz/ und zu unserm ewigen Heil und Seligkeit/ nützlich und ersprießlich seyn. Aus den Worten der Psalmen/ und dero eigentlicher Meynung und artigen Schlußreden/ auch eingeführter heiliger Propheten gleichstimmenden Weissagungen und Sprüchen der heiligen Schrift/ Altes und Newes Testaments/ und aus innerlichem Zeugnis des Gewissens depromiret und erkleret. Neben einem Verzeichnis der Predigten uber jeden Psalmen/ und was in denselben für sonderliche Lehr- und Trostpuncten gehandelt werden. Durch [...] / des Fürstenthumbs Lüneburg General Superintendenten und Pfarherrn zur Zella. Sampt einer Vorrede Herrn Johan Gerhards/ der heiligen Schrift Doctorn und Professorn in der Universitet Jehna. Mit Chur: und Fürstlichen Sächsischen Privilegien. Jehna: Tobias Steinman.*

Arndt Johann. 1736. *Rayski ogrodeczek, pelen cnót chrześcijańskich, aby przez nabożne i pocieszne modlitwy były w duszę wszczepione [...] podług edycyi polskiej od Samuela Ludowika Zasadyusa w Brzegu Szląskim roku 1736 wydany nowo drukowany. Brzeg: Samuel Trautmann.*

Arndt Johann. 1743. *S. Pamięci, Generalnego Księstwa Luneburskiego Superattendentu, Sześć Książ O Prawdziwym Chrześcijaństwie, O zbawienney pokucie, serdeczney Skrusze i Zalu za grzech, prawey Wierze, świętobliwym Żywocie, i przystynym prawdziwych Chrześcianów Obcowaniu: Oraz Informattorium iego Biblicum, i dziewięć Listów tu należących, Które w niniejszych naydoskonalszych Edycjach Niemieckich tak wydane, Ze do każdego rozdziału modlitwa przyłożona, albo w Ogródecz-*

³⁵ Arndt. 1743. *Sześć Książ O Prawdziwym Chrześcijaństwie*, 829.

ku Rayskim pokazana, a mieysca, trudnieysze do wyrozumienia kroćuichno wyłożone: Z Registrem pożytecznym, tak na Wyroki Biblii świętey, i wszystkie pamięci godne rzeczy w tey Księdze, iako na Ewangelię i Lekcyę Niedzielne i Świąteczne, i na Katechyzm cały; Teraz ale z Niemieckiego na Polski język, na rozmnożenie chwały Bożey w kraiach Polskich, przy Asystencyi Boskiej, przetłumaczone, Przez X. Samuela Tschepiusa, Archipresbytera i Proboszcza Działdowskiego, Nidborskiego, i Dąbrowieńskiego, Na końcu też przydana Książka Modlitew Ducha Świętego pełnych Rayski Ogródcezek nazwana. Królewiec Pruski: Jan Henryk Hartung.

Dilherr Johann Michael. 1660. [1651¹]. *Göttliche Liebesflamme: Das ist / Andachten / Gebet / und Seufzer / über Das Königliche Braut-Lied Salomonis / Darinnen ein Gottseliges Hertz / fürnemlich zu eiveriger Betrachtung der unverschuldeten Liebe Christi / und seiner schuldigen Gegenliebe / werd angemahnet: Samt etlichen Gebeten der H. Kirchenlehrer / Wie auch etlichen Predigten / gleiches Inhalts / un(d) einer Anweisung / wie / aus dem Hohenlied / können die Jährliche Eingänge der Evangelischen Predigen / hergenommen werden. Mit künstlichen Kupferstücken / und anmutigen Liedern / welche / auf bekante und absonderliche neue Melodeyen zu singen / aufgesetzt: Zum vierten mahl aufgelegt / von neuem vemehret und vebessert. Nürnberg: Endter.*

Flitner Johannes. 1661. *Himmlisches Lust-Gärtlein / In welchem zu finden: allerhand außerlesene schöne Beicht- Communion- Gebet- Historien- Vnd Lieder-Blümlein / Gepflanzet auß dem grossen Paradiß-Garten der H. Schrift / vnd reinen Kirchen-Lehrern Von [...], Predigern zu Grimmen in Vor-Pommern. Greiffswald: Matthäus Doischer.*

Friedrich Andreas. 1617. *Emblemata Nova; das ist/ New Bilderbuch. Darinnen durch sonderliche Figuren der jetzigen Welt Lauff und Wesen verdeckter Weise abgemahlet/ und mit zugehörigen Reymen erkläret wirt. Darinnen durch sonderliche Figuren der jetzigen Welt Lauff und Wesen verdeckter Weise abgemahlet/ und mit zugehörigen Reymen erkläret wirt: Den Ehrliebenden und Frommen zu mehrer Anreizung der Gottseligkeit und Tugend: Den Bösen aber und Ruchlosen zu trawer Lehr und Warnung. Mit sonderm Fleiß gestellt/ Durch Den Wohlgelehrten [...]. Francoforti: Jacobus de Zetter.*

Rottmann Zacharias. 1650. *Des Drey-Einigen Schöpfers / Regierers vnd Erhalters aller Dinge Prächtigt-Hohe-Mayestät Die er hat in den Wercken der Schöpfung Darinnen durch fleissiges Forschen abgebildet stehet Des einigen Erlösers / Seligmachers vnd Beschützers aller Gläubigen Hochgepriesene Ehrwürdige Herrlichkeit / Die er hat in den Wercken der Erlösung. Daraus der Mensch kan erkennen des ewigen Gottes Ehrenmächtige Namens Hoheit vnd Seine Schuldige Gottseligkeit. Aus dem CIV. Psalm Davids in Einfältiger Beschreibung des heiligen Namens Gottes vnd seiner schönen Pracht; Auch des Liechtes / der Himmel / Wolcken vnd Winde; der Engel; des Erdbodens; der Wasser; der Berge vnd Breiten; aller Gräntzen; der Brunnen; der Vogel des Himmels; des Regens; der Früchte des Landes; des Grases; der Kräuter; des Weins / Oels vnd Brodts; der Bäume vnd Cedern; der Vögelneste; der Reyger; der Gembsen vnd Caninichen; des Mondes vnd der Sonnen; der Nacht vnd des Tages; der jungen Löwen; vieler Wercke Gottes; des Meers vnd der Fische im Meer; der Schiffahrt; der Wallfische; der Schöpfung / Erhaltung vnd Verderbung der Creaturen; des Donners vnd Blitzes;*

vnd denn des ewigen Lobes Gottes. In 42. Predigten Gezeiget von M. [...] / Predigern an S. Niclas / in Stralsund. Stralsund: Michael Meder.

Opracowania

- Boor Friedrich de. 2002. „«Geistliche Trunkenheit» und «göttliche Wollust». August Hermann Franckes Beitrag zur Auslegungsgeschichte von Psalm 36,8–10”. *Pietismus und Neuzeit* 28: 118–146.
- Boor Friedrich de. 2005. August Hermann Francke und die mystische Lehre von der geistlichen Trunkenheit. W *Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001* (Hallesche Forschungen. T. 17/1). Red. Udo Sträter, Hartmut Lehmann, Thomas Müller-Bahlke, Johannes Wallmann. 155–170. Halle – Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max-Niemeyer-Verlag.
- Braw Christian. 1986. *Bücher im Staube. Die Theologie Johann Arndts in ihrem Verhältnis zur Mystik*. Leiden: Brill.
- Buske Norbert. 2013. *Fromme barocke Sinnbilder in Farbe und Musik. Das Hohe Lied, Darstellungen an der Patronatsempore in Steinhagen* (Beiträge zur pommerschen Landes-, Kirchen- und Kunstgeschichte. T. 17). Schwerin: Helms.
- Harasimowicz Jan. 2011. Mistyka obłubieńcza w nowożytnej kulturze i sztuce Europy Środkowej. W *Fides imaginem quaerens. Studia ofiarowane ks. prof. Ryszardowi Knapińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Red. Aneta Kramiszewska, 139–150. Lublin: Werset.
- Lieske Reinhard. 2005. „Evangelische Frömmigkeit in niedersächsischen Frauenklöstern. Die Botschaft der emblematischen Bilder in Stift Fischbeck und Kloster Ebstorf nach Predigtbüchern des Nürnberger Theologen Johann Michael Dilherr”. *Jahrbuch der Gesellschaft für niedersächsischen Kirchengeschichte* 103: 55–99.
- Steiger Johann Anselm. 2016. *Ikographie und Meditation des Hohenliedes in der Barockzeit zwischen Konfessionalität und Transkonfessionalität. Die „Göttliche Liebesflamme“ (1651) Johann Michael Dilherrs und Georg Philipp Harsdörffers sowie das Bildprogramm an der Patronatsempore in Steinhagen (Vorpommern)* (Theologie – Kultur – Hermeneutik. T. 19). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Wietfeldt Williard James. 1975. *The Emblem Literature of Johann Michael Dilherr (1604–1669). An important preacher, educator and poet in Nürnberg*. Nürnberg: Stadtarchiv Nürnberg.
- Wislocki Marcin. 2005. Der Einfluss Johannes Arndts und der verinnerlichten Frömmigkeitsrichtung des 17. Jahrhunderts auf die kirchliche Kunst im Ostseeraum. W *Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001* (Hallesche Forschungen. T. 17/1). Wyd. Udo Sträter, Hartmut Lehmann, Thomas Müller-Bahlke, Johannes Wallmann, 375–389. Halle – Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max-Niemeyer-Verlag.

Wislocki Marcin. 2006. From Emblem Books to Ecclesiastical Space: Emblems and Quasi-Emblems in Protestant Churches on the Southern Coast of the Baltic Sea and their Devotional Background. W *The emblem in Scandinavia and the Baltic* (Glasgow Emblem Studies. T. 11). Red. Simon McKeown, Mara R. Wade, 263–294. Glasgow: Centre for Emblem Studies.

MARCIN WISLOCKI, dr, historyk sztuki, adiunkt w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania badawcze autora obejmują nowożytną architekturę i sztukę kościelną oraz emblematykę.

Il. 1. Steinhagen, kościół ewangelicki, empora południowa, ok. 1670–1680.

Il. 2. *Dein Name JESUS ist eine ausgeschüttete Salbe. Hoheliedt. Cap. 1. v. 3.*
Imię twoje jest jako olejek rozlany, Pnp. 1, 3.

Il. 3. *Zeuch mich dir nach, so lauffen wir. Hohl. Cap. 1. v. 4.*
Pociągnijże mię, a pobieżymy za tobą, Pnp. I,4.

Il. 4. *Trincket meine Freunde, und werdet trincken. Hohl. Cap. 5. v. 1.*
 Przyjaciele! pijcie, a pijcie dostatkiem, mili moi! Pnp. 5, 1.

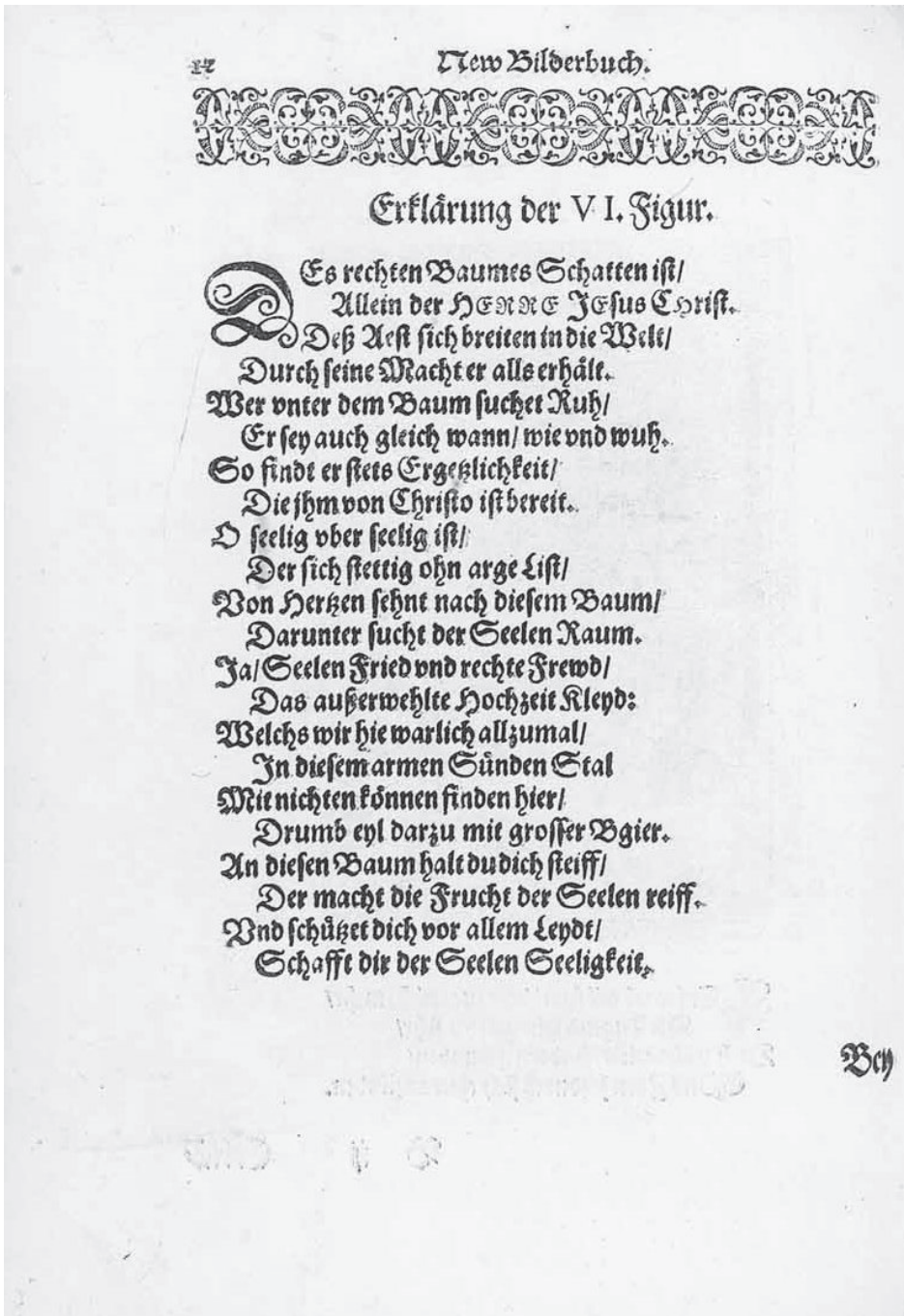
Il. 5. *Wie schön ist dein Ganck du Fürstentochter. Hohl. Cap. 7. v. 1.*
O jako piękne są nogi twoje w trzewikach, o córko książęca! Pnp. 7,1.

Il. 6. *Kehre wieder. Kehre wie der. Hohl. Cap. 6. v. 12.*
Nawróć się, nawróć się, Pnp. 6, 12.

Il. 7. Johann Michael Dilherr, *Göttliche Liebesflamme (Boskie płomienie miłości)*, Norymberga 1660.

Il. 8a. Andreas Friedrich, *Emblemata Nova*, Frankfurt n.M. 1617.
 Emblemat *Bey Christo allein ist Erquickung zu finden.*

Neu Bilderbuch.

13

Bey Christo allein ist Erquickung
zu finden.

In Wandersmann liebet das Liecht/
Ein müder Mensch den Schatten sücht/
Christus ist der rechte Schattenbaum;
Nie findestu Ruh sonst bey kätim.

B iij

Erklä

II. 8b. Andreas Friedrich, *Emblemata Nova*, Frankfurt n.M. 1617.
Emblemat Bey Christo allein ist Erquickung zu finden.